

תשובה בענין הבאת ספר תורה לקריאה חד-פעמית (או"ח קל"ה:י"ד)

שאלה: באילו נסיבות מותר להעביר ספר תורה מבית כנסת למקום אחר לקריאה? יש דעה רווחת שחייבים לקרוא בו שלוש פעמים במקום הארעי – האם יש בסיס לכך?

תשובה:

(א) מקורות לאיסור¹

שנינו במשנה יומא ז'א' (= משנה סוטה ז'ז' בשינוי):

בא לו כהן גדול לקרות [בתורה בבית המקדש ביום הכפורים]... חזן הכנסת נוטל ספר תורה [מבית הכנסת שבהר הבית] ונותנו לראש הכנסת, וראש הכנסת נותנו לסגן, והסגן נותנו לכהן גדול, וכהן גדול עומד ומקבל וקורא "אחרי מות" (ויקרא ט"ז) ו"אך בעשור" (ויקרא כ"ג:כ"ו-ל"ב)...

כלומר, מכאן יוצא שמותר להעביר ספר תורה מבית הכנסת שבהר הבית לעזרה לשם קריאת התורה בציבור על ידי הכהן הגדול ביום הכפורים. וגרסינן על כך בירושלמי יומא ז'א', מ"ד סוף ע"א (= ירושלמי סוטה ז'ז', כ"ב ע"א; הארמית תורגמה לעברית):

בכל מקום אתה אומר הולכין אחר התורה, וכאן אתה אומר מוליכין את התורה אצלן? אלא על ידי שהן בני-אדם גדולים התורה מתעלה בהן. והרי שם [= בבבל] מובילים ספר תורה אל ראש הגולה? אמר רבי יוסה בי רבי בון [= אמורא ארצישראלי בדור השלישי-הרביעי]: שם על ידי שזרעו של דוד משוקע שם [= שראש הגולה בא מזרע בית דוד] הם עושים לו כמנהג אבותיהם.²

כלומר, משתמע מכאן שמותר להוביל ספר תורה אל בן-אדם רק אם מדובר בבן-אדם חשוב כגון הכהן הגדול או ראש הגולה. ואכן, כך הסיק המהר"ם מרוטנבורג מהירושלמי הנ"ל:

בני-אדם החבושין בבית האסורים אין מביאי' אצלם ספר תורה אפילו בראש השנה ויום הכפורים מדאמר בירושלמי פרק "בא לו" "בכל אתר... מנהג אבותיהן".³

יתכן שהמהר"ם כתב "אפילו בראש השנה ויום הכיפורים" מכיוון שהמשנה ביוםא עוסקת בקריאת התורה ביום הכיפורים. מכל מקום, ר' יוסף קארו ציטט את התשובה הנ"ל מהמרדכי למסכת ראש השנה בבית יוסף לאו"ח קל"ה בסוף ד"ה כתב המרדכי, ופסק על פיה בשלחן ערוך או"ח קל"ה:י"ד (ושוב באו"ח תקפ"ד:ג): בניאדם החבושים בבית האסורין אין מביאים אצלם ספר תורה אפילו בראש השנה ויום הכפורים.

(ב) צדדי היתר

ברם אין לראות בירושלמי הנ"ל ובפרשנותו של המהר"ם מקור לאיסור כללי על הוצאת ספר תורה מבית הכנסת. אדרבה, נראה להלן שהבבלי חולק על הירושלמי הנ"ל ושיש כל כך הרבה יוצאים מן הכלל לאיסור זה שהכלל בעצם לא קיים.

(א) הבבלי חולק על הירושלמי

1. במור וקציעה לאו"ח קל"ה ד"ה כתב המרדכי, הצביע הרב יעקב עמדין (אשכנז, 1776-1697) על ברייתא בבבלי יומא ע' ע"א (= סוטה מ"א ע"א) שסותרת את גישת הירושלמי הנ"ל:

תנו רבנן... ואחר כך [= לאחר שהכהן הגדול מברך שמונה ברכות לאחר קריאת התורה ביום הכפורים] כל אחד ואחד מביא ספר תורה מביתו וקורא בו כדי להראות חזותו לרבים.

ורש"י מפרש:

להראות נזיו של ספר תורה ותפארת בעליה שטרם להתנאות במצוה שנאמר "זה אלי ואנוהו" (שמות ט"ו:ב') התנאה לפניו במצוות... ספר תורה נאה" (שבת קל"ג ע"ב)...⁴

כלומר, בעיני אותה ברייתא בבבלי לא זו בלבד שאין צורך להצדיק את מעשה הכהן הגדול ביום הכפורים אלא שיש הנחה שכל אחד ואחד מעם ישראל ששמע את קריאת התורה ביום הכפורים הביא ספר תורה מביתו וקרא בו על מנת להראות את יפיו ברבים! כלומר, מותר לטלטל ספר תורה ממקומו לא רק לצורך קריאה בציבור אלא גם לצורך משני כגון קריאה פרטית "כדי להראות את חזותו"!

2. הנוהג לטלטל ספר תורה לקריאה חד-פעמית משתקף גם בסוכה ט"ז ע"ב (= עירובין פ"ו ע"ב):

דכי אתא רב דימי [מארץ ישראל לבבל; אמורא בדור השלישי-הרביעי]
אמר: פעם אחת שכחו ולא הביאו ספר תורה מערב שבת, למחר פרסו סדין
על העמודים והביאו ספר תורה וקראו בו...

לפי אותו מקור, מותר להביא ספר תורה לבית הכנסת בשבת ממקום אחר על
מנת לקרוא בו בציבור.

3. מציאות זאת של הבאת ספרי תורה לקריאה חד-פעמית גם משתקפת מגירסת
כתבי היד במגילה כ"ט ע"ב. גרסין שם בדפוס וילנא:

א"ר יצחק נפחא [אמורא ארצישראל בדור השלישי]: ר"ח אדר שחל להיות
בשבת **מוציאין** שלוש תורות וקורין בהן: אחד בעניינו של יום, ואחד בשל
ר"ח, ואחד ב"כי תשא".

ברם, בכ"י מינכן, כ"י אוקספורד, וכ"י לונדון גרסין: "**מביאין** שלש תורות".⁵
כלומר, בעלי הגירסא "**מוציאין**" סברו שארון הקודש נמצא תמיד בבית הכנסת
ומוציאין שלושה ספרי תורה. אבל הגירסא המקורית היתה "**מביאין** שלש
תורות" – או משום שהם תמיד הוחזקו מחוץ לבית הכנסת (ראה להלן) או משום
שלא היו **שלושה** ולכן הוצרכו **להביא** ספרי תורה ממקום אחר.

4. ממשנה תענית ב':א' אנו למדים על הזת **התיבה** לצורך ליטורגי:

סדר תעניות [= שבע תעניות ציבור על עצירת גשמים] כיצד? **מוציאין את**
התיבה לרחובה של עיר ונותנין אפר מקלה על גבי התיבה.

אין ספק שלפי משנה זאת מותר להוציא את התיבה לרחוב העיר בתענית
ציבור יחד עם ספרי התורה שבתוכה. אכן, רוב החוקרים מסכימים שבתקופה
הקדומה התיבה – דהיינו ארון הקודש – היתה ניידת והובאה למקומות שונים
לפי הצורך.⁶

5. וכן גרסין בסוטה ל"ט ע"ב:

ואמר רבי תנחום [אמורא ארצישראל בדור השלישי] אמר רבי יהושע בן
לוי [אמורא ארצישראל בדור הראשון]: אין שליח ציבור רשאי להפשיט
את התיבה בצבור מפני כבוד צבור.

ורש"י מסביר:

... **שהיה דרכם להביא ספר תורה מבית אחר שמשתמר בו לבית הכנסת**
ופורסין בגדים נאים סביב התיבה ומניחין אותה בתוכה, וכשיוציאין משם
ונוטלין ספר תורה להוליכו לבית המשתמר בו לא יפשיטו הבגדים מן
התיבה בפני הצבור... אלא מוליק ספר תורה לביתו ומניחו... ואחר כך הוא
בא ומפשיט את התיבה.

משתמע איפוא מהמשנה ומהבבלי שהבאת ספר תורה לקריאה בציבור או לקריאה פרטית "כדי להראות חזותו" או הזזת התיבה עם ספרי התורה שבתוכה היו מעשים יומיומיים, ולא היתה שום זרות או תמיהה במעשה הכהן הגדול ביום הכיפורים. מכיוון שכאשר יש מחלוקת בין הבבלי והירושלמי פוסקים לפי הבבלי,⁷ מעיקר הדין אין לפסוק לפי הירושלמי הנ"ל ואין בסיס להגבלות על הבאת ספר תורה לקריאה ארעית. ברם, אפילו אם פוסקים לפי הירושלמי והמהר"ם, נראה עתה שפוסקים רבים התירו הבאת ספר תורה לצרכים שונים.

(ב) מותר להביא ספר תורה לבן־אדם חשוב ו/או חולה

ר' יצחק מווינא (1180-1250) נזקק לנושא שלנו בספרו אור זרוע (חלק א', הלכות קריאת שמע, סימן ט', ומשם מובא הענין בקיצור בהגהות אשרי על הרא"ש לברכות פרק א', דפ' וילנא ג' ע"ב):

כשהוא חולה שייכול לכון שיבואו עשרה ויתפללו עמו, **ואם הוא אדם חשוב בעירו** מביאין לו ספר תורה בביתו שיקראו בו עשרה שמתפללין עמו דאמר בירושלמי בימא פרק "בא לו" "בכל אתר..." אם לאותם [לכהן הגדול ולראש הגולה שבירושלמי] מביאים בעבור כבודם, לזה שאנוס כל שכן שמביאים לביתו!

כלומר, בניגוד למהר"ם מרוטנבורג שלמד **איסור** מהירושלמי, ר' יצחק מווינא למד ממנו **היתר** שמותר להביא ספר תורה לביתו של אדם שהוא גם חולה וגם חשוב. אבל הרמ"א ככל הנראה הבין ש"ואם" פירושו "או אם" והוא פסק (בדרכי משה הארוך לאו"ח סוף סימן קמ"ט = דרכי משה הקצר לאו"ח קל"ה, ס"ק י') "משמע דלאדם חשוב אף על פי שאינו חולה, וכן לחולה בלא אדם חשוב שרי". וכן הוא פסק בהגהותיו לשלחן ערוך או"ח קל"ה:י"ד: "ואם הוא אדם חשוב בכל ענין שרי".⁸

(ג) מותר להביא ספר תורה ולייחד לו ארון או תיבה יום או יומיים לפני הקריאה

ר' מאיר קצנלנבוגן (מהר"ם פדואה 1473-1565) התייחס לענייננו בשו"ת שלו, סימן פ"ח. הוא נשאל על ידי רב שהתיר לבן־אדם חשוב שבא למקומו ולא היה יכול לבוא לבית הכנסת שיביאו ספר תורה לביתו ושישימו אותו בארון במקום שיתפללו בו בראש השנה וביום הכפורים או בימי מועד. חברי הרב השיגו עליו מהמרדכי שהביא את המהר"ם הנ"ל ואילו מהר"ם פדואה בא להצדיק את פסקו של אותו רב. בראשית דבריו הוא מעיד:

וככה הוא מנהגנו בכל הארצות האלו שיחידים בונים במה לעצמם לפרקים להתפלל בביתם ביום מועד ומייחדין שם ארון וספר תורה באקראי בעלמא ואין מוחה בידם אף כי אין בתוכם גדול העיר.

והוא מוסיף שהסבא של אשתו, ר' יודא מינץ, "עשה כן הרבה פעמים". בהמשך התשובה הוא גם מסביר את הירושלמי ואת המרדכי הנ"ל:

שכל הדברים הנ"ל הן הירושלמי הן ההג"ה [במרדכי] מדברים בענין שמביאין הספר תורה להם לקרות ואין אצלם שום ארון או תיבה אשר מוציאין הספר תורה ממנו ומחזירין אותה לתוכו רק מביאין אותה ממקום אחר בשעת הקריאה ואחר הקריאה מחזירין הספר למקומו... אמנם כמנהג שלנו וכעובדא דידך לייחד תיבה וארון על יום או יומיים ולתת בו הספר תורה ולהוציאו בשעת הקריאה... ואחר כך יחזירו הספר תורה לארון לא עלה על לב שום אדם לאוסרו כי אין בו פגם לספר תורה מאחר [שמיידך] לה ארון ועמוד להוציאה ולהכניסה... אם כן יפה עשית ויפה הורית.

כלומר, לדעת מהר"ם פדואה הירושלמי והמרדכי אסרו להביא ספר תורה מבית כנסת לקריאה חד-פעמית במקום אחר רק אם אין שם שום ארון או תיבה, אבל אם מביאים ספר תורה ומייחדים לו ארון כמה ימים לפני החג אין בכך שום איסור.

אכן, דברי מהר"ם פדואה הובאו בקיצור נמרץ בדרכי משה וכך פסק הרמ"א בהגהותיו לאו"ח קל"ה:י"ד: "הגה והיינו דוקא בשעת הקריאה לבד, אבל אם מכינים לו ספר תורה יום או יומיים קודם – מותר". וכן פסקו אחרונים רבים כגון ר' מרדכי יפה בלבוש או"ח סוף סימן קל"ה; ר' ישראל יעקב אלגאזי, אמת ליעקב, דין הקמת ספר תורה, ס"ק י'; החיד"א, לדוד אמת ד"י; חיי אדם, כלל ל"א, אות ט"ו; קיצור שלחן ערוך כ"ג:ל'; ומשנה ברורה לאו"ח קל"ה, ס"ק מ"ט.

ד) מותר להביא ספר תורה לבית האבל

ר' יעקב עמדין הנ"ל ניסה להצדיק מנהג מסוים (ראה להלן) אבל התנגד להבאת ספר תורה מבית הכנסת לבית האבל:

ומכאן שלא יפה עושים מה שנוהגים בק"ק אה"ו [= אלטונא, המבורג, וואנזבעק] שהאבל, רחמנא לצלן, מוציא ספר תורה מבית הכנסת ומעמידו בביתו בז' ימי אבלות לקרות בו בימי הכניסה [= ימי שני וחמישי] דהני ודאי לא שפיר עבדי... לכן צריך לאזור חיל לבטל המנהג הרע הלז...⁹

אבל ברור מדבריו שבאשכנז במאה הי"ח אכן נהגו לקרוא ספר תורה בבית האבל, וכן פסקו אחרונים רבים, כגון כל בו על אבלות, עמ' 277; ילקוט יוסף, חלק ז', עמ' קי"ד; והפוסקים המובאים שם.

ה) מותר להביא ספר תורה לבית החתן בשבת לאחר החתונה

יש מנהג להתפלל בציבור בבית החתן בשבת שבתוך שבעת ימי המשתה ומביאים את ספר התורה לשם מערב שבת ומייחדים לו ארון. הרב עובדיה יוסף

ובנו הרב יצחק יוסף מצדיקים את המנהג הספרדי (ילקוט יוסף, ב', עמ' כ"ז-כ"ח), והרב משה פיינשטיין פעם התיר לאשכנזים לנהוג כן (אגרות משה, או"ח, א', סימן ל"ד). הם הסתמכו על כך שבשמחת תורה נוהגים לקחת ספר תורה לקריאה במקום אחר, ומשום טירחא דציבורא שכל קרובי החתן והכלה רוצים לעלות לתורה ואין לנהוג כך בתוך בית הכנסת, ומשום "חתן דומה למלך" ולכן החתן נחשב לאדם "חשוב" וכשיטת הרמ"א הנ"ל.

ו) קולות אחרות

1. הרב יעקב עמדין הנ"ל מעיד "שנהגו במדינתנו" בשמחת תורה לקחת ספר תורה מבית כנסת אחד להקפות בבית כנסת אחר "וגם קורין בו, אין זה בכלל האיסור" והוא מסתמך על הברייתא הנ"ל ביומא ע' ע"א.

2. הרב יעקב אבוהב (ויניציאה, נפטר 1725) התיר להוציא ספר תורה לקראת ספר תורה אחר. כלומר, בחגיגת הכנסת ספר תורה מותר להוציא ספרי תורה מבית הכנסת ולקבל את פניו של הספר החדש (כף החיים קל"ה, סעיף ע"ז).

3. שני פוסקים התירו להוציא ספר תורה מבית אחד לבית אחר כדי להראות נוי ספר תורה ותפארתו לקיים "זה אלי ואנוהו" והם הסתמכו על הברייתא הנ"ל ביומא ע' ע"א (כף החיים קל"ה, סעיף ע"ט).

4. האחרונים התירו להביא ספר תורה לביתו של אדם בפרשת "זכור" ובפרשת "פרה" אפילו אם הוא אינו חשוב או חולה (מגן אברהם לאו"ח קל"ה, ס"ק כ"ג; חיי אדם ל"א:ט"ו; וקיצור שלחן ערוך כ"ג:ל').

ז) המהר"ם מרוטנבורג (= המרדכי) התכוון ליחידים החבושים בבית האסורים

ר' אליה שפירא (1660-1712) פירש שאפשר שהמרדכי התכוון ליחידים החבושים בבית הסוהר שרוצים לאסוף מנין, אבל כשרבים אינם יכולין להגיע לבית הכנסת יתכן שהוא יודה (אליה רבה לאו"ח קל"ה, ס"ק י"ז). וכך פירש ר' ישראל מאיר הכהן בביאור הלכה לאו"ח קל"ה ד"ה אין מביאין, וסיים: "כן נראה לעניות דעתי לדינא". כלומר, מותר להביא ספר תורה לבית הסוהר אם מדובר במנין של אסירים, כי המרדכי ור' יוסף קארו רק אסרו להביא ליחידים החבושים בבית הסוהר.

(ח) מותר להביא ספר תורה אם יקראו בו שלש פעמים לפחות

ר' יחיאל מיכל עפשטיין (ערוך השלחן, או"ח קל"ה:ל"ב) פוסק על פי מהר"ם פדואה שמותר להביא ספר תורה אם מביאים אותו מקודם ומניחים אותו בארון, והוסיף:

והמנהג לדקדק שיקראו בה שלש פעמים דזה מקרי כקביעות ואין בזיון במה שטלטלוה מבית הכנסת, אבל בפחות מג' פעמים טלטלוה לצורך [ארעי] ויש בזיון אף אם הביאוה מקודם.

זאת דעה נפוצה בימינו, אבל לעת עתה לא מצינו לה אח ורע ואין לה בסיס במקורות הקדומים ולכן אין שום הכרח לנהוג כך.

(ט) מותר ליחידה צבאית להוציא ספר תורה בארון קודש נייד לאימוני שדה אפילו לקריאה חד-פעמית.

כך פסק הרב שלמה גורן ואין ספק שהוא הסתמך על מהר"ם פדואה הנ"ל:
א. מותר להוציא ספר תורה לסדרה [בשדה] אם יש שם עשרה חיילים הרוצים להתפלל בציבור ולקרוא בתורה ואפילו לצורך קריאה של פעם אחת בלבד.
ב. היתר זה נוהג רק כשמוציאים את ספר התורה עם ארון הקודש או ארגז קבוע, וקובעים מקום מיוחד לתפילה בשדה. אבל אסור להוציא ספר תורה בשעת קריאה על מנת להחזירו מיד לבסיס, מבלי לקבוע לו שם מקום ואפילו זמני.¹⁰

(ג) הלכה למעשה

לפי המשנה והתלמוד הבבלי מותר להביא ספר תורה לשם קריאה חד-פעמית או אפילו לקריאת יחיד "כדי להראות את חזותו". מאידך, לפי הירושלמי, מותר להביא ספר תורה לקריאה חד-פעמית רק אם מדובר בבן-אדם חשוב כגון הכהן הגדול או ראש הגולה. מכיוון שבמחלוקת בין הבבלי והירושלמי, הלכה בדרך כלל על פי הבבלי, מעיקר הדין אין שום הגבלה על הבאת ספר תורה לקריאה ארעית. ברם, אפילו אם נחמיר על פי הירושלמי, המהר"ם ור' יוסף קארו, שאין להביא ספר תורה לאסירים אפילו בראש השנה ויום הכיפורים, מתברר שזהו היוצא מן הכלל. רוב הפוסקים התירו להביא ספר תורה לחולה או לחשוב או לחולה שהוא גם חשוב או בהבאת הספר יום או יומיים מראש והעמדתו בארון, או להביא ספר תורה לבית האבל או לבית החתן, או להביא ספר תורה למאורעות אחרים, או לצורך רבים.

הרב דוד גולינקין

ולכן, כל מרא דאתרא רשאי להקל לפי הצורך על פי השיטות הנ"ל. ברם, יש להתייחס בכובד ראש להתנגדותו של ר' יעקב עמדין ולהקפיד "לנהוג בו כבוד ומורא כראוי ובמיוחד במקום שילדים קטנים עומדים שם".

דוד גולינקין
ירושלים עיר הקודש
ו' דחנוכה תשנ"ח
בהסכמת כל חברי הוועד

הערות

1. כדאי לציין שהזוהר, ויחי רכ"ה ע"א ואחרי מות ע"א ע"ב, אוסר להעביר ספר תורה מבית כנסת לבית כנסת וכל שכן לרחוב, ואכן כמה פוסקים החמירו בענייננו על סמך הזוהר (כף החיים לאו"ח קל"ה, סעיפים ע"ד, ע"ז). ברם אין אנו נוהגים לפסוק הלכה על פי הזוהר וכל שכן כשהזוהר מנוגד למשנה ולבבלי – ראה מה שכתבתי בתשובות ועד ההלכה של כנסת הרבנים בישראל ב' (תשמ"ז), עמ' 35 והערה 13.
2. לדיון בשינויי הגירסא של קטע זה, ראה שו"ת מהר"ם פדואה סימן פ"ח ובער ראטנער הרשום ברשימת הספרות בסוף.
3. הציטוט לקוח משו"ת מהר"ם בר' ברוך, דפוס פראג/בודאפעשט, סימן כ"ג. לנוסחים אחרים של התשובה, ראה ספר שערי תשובות מהר"ם בר' ברוך, מהד' בלאך, ברלין, תרנ"א, עמ' 121, סימן נ"ה; ספר מרדכי השלם על מסכתות ר"ה וכו', ירושלים, תשמ"ט, סימן תש"י, עמ' ל"ב; ר' מאיר ב"ר ברוך מרוטנברג, תשובות פסקים ומנהגים, מהד' י"ז כהנא, כרך א', ירושלים, תשי"ז, עמ' קס"ג, סימן קי"ח. לשימוש אחר בירושלמי זה, ראה תשב"ץ, סימן קפ"ט = ספר מנהגים דבי מהר"ם מרוטנברג, מהד' אלפנבין, נו יורק, 1938, עמ' 11.
- הרב דוד לזר הציע לי שהמהר"ם כתב את התשובה הנ"ל כחומרא אישית כשהוא היה חבוש בבית הסוהר בין השנים 1286 עד מותו בשנת 1293. ברם אין הדבר נראה, כי אף אחד מנוסחי התשובה הנ"ל אינו מזכיר את המהר"ם או את "מגדל אינזיגשהיים" מקום מאסרו העיקרי. לאיזכורים של מקום מאסרו ראה Irving Agus, *Rabbi Meir of Rothenberg*, Vol.1, New York, 1947, pp. 151-153 וכן א"א אורבך, בעלי התוספות, מהד' ד', ירושלים, תשמ"מ, עמ' 545-546.
4. והשווה לרש"י בסוטה ולמאירי על שתי הסוגיות.
5. רפאל נתן נטע רבינוביץ, דקדוקי סופרים, חלק ח', מינכן, תרל"ז, עמ' 151, אות כ'.
6. ראה גיל היטנמייסטר, דברי הקונגרס העולמי השמיני למדעי היהדות, חטיבה א', ירושלים, תשמ"ב, עמ' 1-6 וישראל לוין, קתדרה 60 (ניסן תש"ן), עמ' 71-74.
7. ראה דברי רב האי גאון, רב שרירא גאון, הרי"ף, ורבינו תם הרשומים אצל מנחם אלון, המשפט העברי, מהד' ג', ירושלים, תשמ"ח, עמ' 902, הערה 68, ויש על כך הרבה ספרות אבל אין כאן מקום להאריך.
8. והשווה כף החיים לאו"ח קל"ה, סעיף פ"ד לדיון בשיטת הרמ"א.

9. בהמשך דבריו הוא מתנגד למנהג זה על פי יורה דעה שד"מ:י"ח וכבר השיב לו הרב יצחק יוסף בילקוט יוסף, חלק ב', עמ' כ"ז, הערה ט"ז.
10. הרב שלמה גורן, פסקי הלכות צבא, מהד' ג', תשכ"ה, עמ' 73 ושוב בסידור תפילות לחייל: נוסח אחיד בעריכת הרב שלמה גורן, תשכ"ז עמ' 31 (אני מודה לידידי הרב יחיאל פיקהולץ עבור ההפניה השניה). פסק זה גם מצוטט על-ידי הרב זכריה בן-שלמה, הלכות צבא, מהד' ב', שעלבים, תשמ"ח, עמ' 68.

ספרות

- טור ושלחן ערוך או"ח קל"ה
- יוסף – הרב יצחק יוסף, ילקוט יוסף, חלק ב', ירושלים, תש"ן, עמ' כ"ה-כ"ז
- מצגר – הרב יונה מצגר, ספר מים ההלכה, חלק ד', תל-אביב, תשנ"ג, סימן ל"ב
- המרדכי – ספר מרדכי השלם על מסכתות ר"ה, יומא, סוכה, ירושלים, תשמ"ט, עמ' ל'-ל"ב
- סופר – הרב יעקב חיים סופר, כף החיים לאו"ח קל"ה, סעיפים ע"ג-פ"ה
- עמדן – הרב יעקב עמדן, מור וקציעה לאו"ח קל"ה
- ראטנער – בער ראטנער, אהבת ציון וירושלים, מסכת יומא, וילנא, תרס"ט, עמ' 74-77